

Tóth János

Az open access publikálás előnyei és hátrányai bölcsészettudományos területen

E tanulmányban a bölcsészettudományos területen születő nyílt hozzáférésű publikációk előnyeit és hátrányait értékeljük a felmerülő költségek és az *open access* kiadványok (OA-kiadványok) minősége szempontjából. A tudományos közlés jelenlegi, sürgető kihívásainak megvizsgálását követően arra jutunk, hogy e kihívások különböző erősséggel és különböző megoldási lehetőségekkel rendelkeznek különböző szakterületeken aszerint, hogy az adott diszciplínában a tudománytermelés és -fogyasztás mennyire folyóiratcikk-centrikus, illetve hogy az OA-publikálás egyik egyértelmű előnye, a cikkekre kapott hivatkozások relatíve magasabb száma az adott területen mennyire számít értékesnek. A tanulmányban kimutatjuk, hogy a bölcsészettudományokban a folyóiratcikkeknek a monográfiák forrás szempontjából hasonlóan jelentős, illetve adott esetben fajsúlyosabb alternatívái. A bölcsészettudományokban ugyanakkor az eltérő kutatói kultúra miatt nincs igazi szerzői igény az új monográfiák nyílt hozzáférésűvé tételére, továbbá a már meglévők is kevésbé hasznosulnak, mert a kutatók a hagyományos, nyomtatott formában megjelenő könyveket preferálják. Mivel pedig a bölcsészettudományokban a kapott hivatkozásoknak nincs olyan jelentős szerepük, mint a „hard” tudományokban, ez az előny itt kevésbé hasznosul. Mindez afelé mutat, hogy a bölcsészek számára az OA-val megszerezhető előnyök ár-érték-aránya általában véve nem túl kedvező, és leginkább csak a díjfizetés nélkül elérhető zöld OA esetében kielégítő. Ennek jó kihasználása ugyanakkor összetett, eddig nem feltétlenül meglévő kompetenciákat, a tudományos közlés adott helyzetre érvényes jogi szabályozásának, feltételeinek ismeretét, valamint azt igényli, hogy tudatosan keresse vagy teremtse meg publikációi nyílt hozzáférésűvé tételének e lehetőségét anélkül, hogy ez tudományos közleményei színvonalának kárára menjen.¹

1. Az open access és a tudományos közlés jelenlegi kihívásai

Az open access (nyílt hozzáférés; a továbbiakban OA) meghatározását általában a BBB- (Berlin–Budapest–Bethesda) nyilatkozatsorozatból szokás levezetni. Ezek ugyan némiképp különböznek egymástól, de mégis olyan közös elemeket tartalmaznak, amelyek közmegegyezéses alapon az OA mint mozgalom célkitűzéseit és az OA mint hozzáféréstípus lényegi elemeit alkotják. Ennek alapján az OA a tudományos szakirodalomhoz történő olyan elérési útvonala, amely 1. egy digitális objektumhoz vezet, 2. bármely felhasználó számára internetkapcsolaton keresztül ingyenesen elérhető és fogyasztható, valamint 3. újrafelhasználása nem engedélyköteles:

A *Berlini Nyilatkozat* OA-definíciója szerint a nyílt hozzáférésű publikációnak két feltételt kell teljesítenie:

- 1) A publikációk szerzői és jogtulajdonosai minden felhasználó számára visszavonhatatlanul biztosítják a publikációk szabad, az egész világra kiterjedő hozzáférését, és megengedik a felhasználóknak, hogy a publikációkat – minden lehetséges digitális médiumra és minden felelős cél érdekében – másolják, használják, terjesszék, továbbítsák és nyilvánosan előadják, belőle származtatott művet hozzanak létre, azt terjesszék, amennyiben a szerzőség megfelelően fel van tüntetve. (Ahogy eddig is, a tudományos közösség a jövőben is meghatározza a publikációk szerzőségi attribútumainak és felhasználásának pontos szabályait.) Továbbá engedélyezik, hogy személyes használatra kis mennyiségben kinyomtaszák.

¹ A tanulmány az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával jött létre.

- 2) A publikáció teljes szövegét, valamint az összes kiegészítő anyagot – beleértve a fent említett engedély másolatát – megfelelő elektronikus formátumban tárolják (s ezáltal kiadják) legalább egy online archívumban, amely megfelelő technikai szabványokat (mint az Open Archive-szabványok) használ, s amelyet egy tudományos intézet vagy tudományos társaság, közintézmény vagy más elismert szervezet üzemeltet és gondoz azzal a céllal, hogy lehetővé tegye a nyílt hozzáférést, a korlátlan terjesztést, az interoperabilitást és a hosszú távú archiválást (Berlini Nyilatkozat a tudomány nyílt eléréséről 2003).

A *Bethesda Nyilatkozat* OA-definíciója szerint Nyílt Hozzáférésű Publikáció² az, amelyik megfelel a következő két feltételnek:

- 1) A szerző(k) és a szerzői jog (copyright) birtokosa(i) minden felhasználó számára garantálják az ingyenes, visszavonhatatlan, az egész világra kiterjedő örökös jogot a műhöz történő hozzáféréshez, valamint engedélyt annak másolásához, felhasználásához, terjesztéséhez, továbbadásához, nyilvános megjelenítéséhez; továbbá belőle származtatott művek készítését és terjesztését bármely médium által és bármely felelősségteljes céllal, amennyiben a szerzőséget megfelelően feltüntetik;³ és szintúgy annak jogát, hogy személyes használatra abból kisszámú nyomtatott példányt készítsenek.
- 2) A mű teljes verziója és minden mellékelt anyagát – ide értve a fenti engedély másolatát – megfelelő, standard elektronikus formátumban az első publikációt követően azonnal legalább egy olyan online repozitóriumban helyezik el, amelyet egy tudományos intézet, tudós társaság, közintézmény vagy más, a nyílt hozzáférés biztosítására, a korlátok nélküli terjesztésre, a kölcsönös átjárhatóságra és a hosszú távú archiválásra törekvő, szilárdan megalapozott szervezet támogat (Bethesda Statement on Open Access Publishing 2003).

A *Budapest Open Access Initiative (BOAI)* OA-definíciója szerint:

„...a lektorált folyóirat-szakirodalom világméretű elektronikus terjesztése és az ahhoz való teljességgel ingyenes és korlátlan hozzáférés minden természet- és humántudományos kutató, oktató, diák és egyéb érdeklődő elme részére. Az ilyen szakirodalomhoz történő hozzáférés útjában álló akadályok elhárítása fel fogja gyorsítani a kutatást és gazdagítani az oktatást, meg fogja osztani a gazdagok tudását a szegényekével s a szegényekét a gazdagokéval, a lehető leghasznosabbá fogja tenni ezt a szakirodalmat és az emberiség egyesítésének alapjait fogja lefektetni egy közös intellektuális eszmecserében és a tudás közös keresésében. Különböző okokból az efféle ingyenes és korlátlan online elérhetőség, melyet mi Nyílt Hozzáférésnek hívunk, eddig a folyóirat-szakirodalom egy kis részére korlátozódott” (Budapest Open Access Initiative 2002).

A fenti OA-definíciók alapján a bölcsészettudományok, illetve általában az ilyen területeken működő kutatók, intézmények, valamint tudománypolitikai döntéshozók számára releváns elemek a következők:

- Bármely, az OA-val kapcsolatban felmerülő kérdés végső soron a tudományos közleményekhez történő hozzáférés és felhasználás kérdése.
- Az OA előnyei és hátrányai a legközvetlenebb szinten gazdasági és jogi természetűek.

A meghatározásokat olvasva pedig az alábbi konkrét kérdések merülnek fel:

- Azok az előnyök és hátrányok, amelyeket általában fel szoktak vetni az OA szorgalmazói és kutatói vajon mennyire érvényesek a bölcsészettudományok területén született tudományos közleményekre?
- A bölcsészettudományokon belüli különböző ágensek esetében mennyiben szituatívák az OA előnyeinek és hátrányainak konkrét komponensei, vagyis lehetnek-e mások és kerülhetnek-e más megítélés alá a szerző,

² Az OA különálló művek tulajdonsága, nem szükségszerűen folyóiratoké vagy kiadóké.

³ Továbbra is inkább a közösségi előírások, semmint a szerzői jogi törvények fogják biztosítani a megfelelő feltüntetés és a kiadott mű felelősségteljes használata kikényszerítésének mechanizmusait, ahogyan az jelenleg is történik.

a szerző intézménye, illetve a szerző tudományterületét makroszinten befolyásoló tudománypolitikai döntések szempontjából?

Mindezeket a kérdésekre egyúttal a tudományos közlés következő, aktuális kihívásaival összhangban kell választ találnunk:

- Nincs jele annak, hogy a hagyományos, papírra nyomtatott kiadványokat végérvényesen leváltanák a digitális kiadványok, ellenben a hagyományos szakirodalmat gyorsuló ütemben digitalizálják és a hagyományos folyóiratok egyre gyakrabban jelennek meg párhuzamosan digitális formában is.
- A digitális környezetben fejlett és egyre komplexebbé váló, relatíve gyorsan változó technikai szttenderdek és architektúrák vannak, ami hozzáférési, kezelési-rendszerezési és archiválási problémákat okozhat.
- A tudományos szakirodalom kiadása (és sok esetben az így kiadott tudományos eredmények copyrightja) kiszámú, ám nagy befolyással bíró for-profit, kereskedelmi és a „fejlett nyugati világhoz” tartozó kiadó kezében összpontosul, aminek hosszabb távon jelentős tudománypolitikai és tudományszociológiai hatása lehet, illetve ez a hatás ma is érezhető.
- Jelentős aránytalanságok vannak a világ különböző részein élő kutatók, meglévő felsőoktatási- vagy kutató-intézetek, illetve könyvtárak szakirodalomhoz való hozzáférési lehetőségeiben.
- Jelentős aránytalanságok vannak az egyes könyvtárak teljes költségvetésében; annak sokszor túl nagy hányadát fordítják (kénytelenek fordítani) folyóirat-előfizetésre.
- A tudományos újságírás, illetve a tudományos vagy akadémiai marketing forrásaként szolgáló, könnyen elérhető, felhasználható és hivatkozható anyagok köre bővül.
- A valóban tudományos, illetve az áltudományos vagy megfelelően nem ellenőrzött, ám tudományosnak beállított anyagok digitális környezetben keverednek (lásd például Teixeira da Silva 2014); szükség van a tudományos és az úgynevezett ragadozó OA-folyóiratok (*predatory Open Access journals*) szétválasztására.
- A jogi környezet bonyolult; a felhasználási jog átírásából és a szigorú licenzfeltételekből a publikálás és a felhasználás szempontjából releváns problémák fakadnak.

A továbbiakban tehát két nagy témakör: a költségek és a minőség területén belül rendszerezzük és tekintjük röviden át az OA-el kapcsolatban szokásosan elhangzó támogató- és ellenérveket, azokat az elmúlt évtizedek történelmi kontextusába helyezzük és közelmúltbeli empirikus kutatások eredményeinek megfelelően értékeljük, végül pedig a bölcsészettudomány szempontjaiból tárgyaljuk a felmerülő problémákat.

2. Ingyen ebéd nincs – adalékok a költségek és az ingyenesség kérdéséhez

Az OA egyik leggyakrabban emlegetett és legismertebb előnye az, hogy a felhasználók részére ingyenes. Ez azt jelenti, hogy a nyílt hozzáférésű szakirodalom eléréséhez a felhasználó nem fizet külön díjat a kiadónak, a szakirodalomhoz történő hozzájutás számára leggyakrabban nulla vagy elhanyagolható költséggel jár. Ez egyértelműen hatalmas előny azoknak, akik eddig csak úgy jutottak hozzá ehhez a tartalomhoz, hogy megvásárolták az egyes cikkeket, vagy előfizettek az adott folyóiratokra; az előbbi esetben jellemzően a diákoknak, az oktatóknak és a kutatóknak, az utóbbi esetben pedig a könyvtáraknak.

Ez a kép ugyanakkor annyiban csalóka, hogy nem jelent megoldást egy adott tudományterületet általában (speciálisan a bölcsészettudományokat például igen erősen) érintő forráshiányra. A felhasználók számára ingyenes hozzáférés költsége ugyanis nem tűnik el, hanem valaki másnak kell állnia azt; jellemzően a tanulmány eredeti szerzőinek, azok intézményeinek, vagy – például a non-profit kiadók egy részénél történő megjelenés esetében – a kiadónak és finanszírozóiknak. Az ilyen finanszírozásra az intézményeknek gyakran nincs lehetőségük. Ilyenkor a költség általában a szerzőkre hárul, akik saját zsebből, támogatásokból, ösztöndíjkból tudják ezt kifizetni. Azok számára tehát, akik nemcsak a szakirodalom felhasználói, de termelői is, egy tisztán OA publikációs környezet éppen hogy pénzügyi és publikációs nehézségeket teremtene.

2.1. Kontextualizálás

Az OA-mozgalom egyik közvetlen, a tudományos környezetben található külső kiváltó oka az úgynevezett „folyóiratválság” (*serials crisis*) volt. Ez több olyan összetevőt tartalmazott, amelynek hatására a tudományos kutatási eredményekhez való megfelelő felhasználói hozzáférés ellehetetlenült. Egyrészt az 1970-es évektől úgy kezdett rohamosan nőni a tudományos folyóiratok száma, hogy mindeközben árai is emelkedtek, és ezt a kettős terhelést az egyetemi és tudományos intézeti könyvtárak költségvetése már nem bírta el. 1986 és 2011 között például csak az Egyesült Államokban 402 százalékkal nőttek a könyvtárak folyóirat-előfizetésre fordított kiadásai (Association of Research Libraries 2012). Ez azzal járt, hogy a könyvtárak nem tudtak előfizetni új folyóiratokra, illetve a régebbi előfizetéseket kellett lemondaniuk. A kereskedelmi kiadók értékesítési stratégiája (a csomagban való értékesítés) mindemellett nagymértékben akadályozta, hogy a könyvtárak a felhasználói igények alapján szelektáljanak a megrendelt termékek közül, és csak azokat a kiadványokat vásárolják meg, amelyekre valóban van kereslet. Ez végső soron két megoldandó problémához vezetett. Először is: a tudományos információhoz való felhasználói hozzáférés egyre szűkülő lehetőségeinek problémájához, amelyet a korábbi hozzáférési modellben – ez volt a könyvtárakon keresztüli előfizetés hozzáférés, amelyet mindenki kamatoztathat, aki beiratkozik vagy eleve tagja az adott könyvtárnak – a növekvő költségek miatt nem lehetett megoldani. Másodszor: az új helyzet kidomborította a tudománytermelés és -dissemináció finanszírozásbeli igazságtalanságait. A felhasználók oldaláról ez úgy nézett ki, hogy a kutatót a tudományos eredményei megtermelése során általában, illetve a legnagyobb arányban közpénzekből finanszírozzák, ezeket az eredményeket pedig jellemzően ingyen – vagyis nem közvetlen és gazdasági (pénzbeli) ellentételezésért, hanem különböző szimbolikus javakért, illetve ilyen javak megszerzésének reményében – adják át közlésre a tudományos folyóiratok kiadóinak⁴ az átadás teljes, formális, jogi procedúráját követően. Sőt, voltak esetek, amikor magának a kutatónak, illetve intézményének kellett fizetnie a kiadónak például a színes ábrák vagy képek megjelentetéséért. Ezt követően az egyszer már közpénzből megfinanszírozott kutatási eredményekhez való hozzáférést újra meg kellett finanszírozni. Ráadásul az ilyen közléseknél szokásos copyright-átírások miatt az az elfogadhatatlan helyzet alakult ki, hogy még az ilyen kettős finanszírozás után sem rendelkezhetett szabadon az eredményeivel sem a finanszírozó, sem a kutató.

Az OA-hozzáférési modelleknek e helyzet megoldására több fajtája alakult ki; a legismertebbeket egy színkódos rendszerben jelölik: „zöld”, „kék”, „sárga” és „fehér” kóddal. Ez utóbbi típusokat, illetve jelenlegi arányaikat foglalja össze 1848 kiadó adatai alapján az 1. táblázat:

1. táblázat
Engedélyalapú OA-típusok⁵

Romeo-színkód	Archiválási engedély	Kiadók száma	%
zöld	Archiválható preprint és postprint vagy kiadói változat/PDF	661	36
kék	Archiválható postprint (végleges, lektorált kézirat) vagy kiadói változat/PDF	622	34
sárga	Archiválható preprint (lektorálás előtti kézirat)	123	7
fehér	Archiválás hivatalosan nem támogatott	442	24

⁴ Ezt a piaci szempontból meglehetősen furcsa helyzetet az teszi egyáltalán lehetővé, hogy az akadémiai gazdaság rendszere különbözik más javak megtermelésének rendszerétől; leginkább talán a művészetekéhez hasonlítható annyiban, hogy az akadémikus fő motivációja nem az, hogy eladja az általa előállított terméket, hanem az, hogy az általa előállított terméket más szakemberek, illetve a nyilvánosság elolvassa és reflektáljon rá. Ezért lehet fenntartható az a szisztéma, hogy a szerző ingyen a folyóiratok rendelkezésére bocsátja kutatási eredményeit, és az elvégzett munkájáért egyfajta „átalánydíjat” (fizetést) kap az őt alkalmazó intézménytől (Harnard 1994).

⁵ A <http://www.sherpa.ac.uk/romeo/statistics.php?la=en&fIDnum=&mode=simple> alapján (utolsó letöltés: 2015. VI. 3.).

Kiadóként változik, hogy a nyílt hozzáférést csak pénzfizetés ellenében vagy ingyenesen biztosítják, és milyen díjakért milyen szintű archiválhatóságot engedélyeznek. A díjfizetés szempontjából egy további kódolás is ismert; az „arany OA”. Ez a tudományos kiadványokban közölt tartalmak olyan nyílt hozzáférést jelöli, ahol a hozzáférés e típusát a kiadótól a szerző vagy intézménye pénzért megvásárolja, így tulajdonképpen ellentételezve azt a hasznot, amelyet a kiadó a cikk kereskedelmi környezetben történő értékesítésétől várhatna. Ezek a költségek (2015 júniusában) néhány nagy, nem témaspecifikus kereskedelmi kiadónál a következők voltak (lásd a 2. táblázatot):

2. táblázat
Nagy kereskedelmi kiadók OA-díjai/folyóiratcikk⁶

Kiadó	Gold OA költsége/cikk
Cambridge University Press	600–2700 USD
Brill Academic Publishers	1700–2550 USD
De Gruyter	2450 USD
Emerald	1595 USD
Elsevier	500-5000 USD
Inderscience	3000 USD
Oxford University Press	1600-3400 USD
Palgrave Macmillan	2600 USD
Sage	3000 USD
Springer	3000 USD
Taylor&Francis	2950 USD
Taylor&Francis (Routledge)	2950 USD
Wiley	3000 USD

Ezért az árért az adott cikk szabadon olvashatóvá és terjeszthetővé válik a felhasználók számára, illetve a digitális publikációs környezet sajátosságai okán általánosságban a következő előnyök kapcsolódnak hozzá:

- Az arany OA-cikket többen és több helyről tudják olvasni (az OA miatt olyanok is hozzáférnek, akik nem tudnának vagy nem akarnának fizetni a tartalomért).
- Az arany OA-cikk egyszerűbben terjeszthető, továbbá jobban promotálható digitális marketingtechnikákkal.
- Az arany OA-cikk eredményei gyorsabban hasznosulhatnak mind ipari alkalmazásokban, mind újabb kutatások hivatkozásaiként.
- Az arany OA-cikk átfutási ciklusa (a kézirat leadásától a megjelenésig eltelt idő) jellemzően rövidebb, mint a nem-OA cikké, ugyanis itt nem szükséges megvárni, hogy egy-egy számhoz összegyűljön az elegendő mennyiségű tanulmány, és meg lehessen kezdeni összeállítani a számot, hanem azonnal meg lehet jelentetni (például az OnlineFirst rendszer alkalmazásával vagy az úgynevezett *continuous publishing* gyakorlatában).

Az arany OA-hozzáférésű cikkekhez ugyanakkor (az OA díjának megfizetésén túl) olyan extra, a hagyományos hozzáférésű cikkek esetében felhasználói részről nem jelentkező elemek is kapcsolódnak, amelyeket szintén figyelembe kell venni és mérlegelni kell, amikor egy ilyen hozzáférés megvásárlása mellett vagy ellen döntünk:

- Az arany OA-cikk megjelentetése gyakran még akkor is drágább a hagyományos közlésnél, ha a helyenként több ezer dolláros OA-díjat leszámítjuk: az OA-hozzáférésű cikkek a nagy kereskedelmi kiadók (a folyóiratok kinyomtatott példányaiban) minden további nélkül eladják a folyóiratok előfizetőinek, akik a csomagos értékesítés miatt nem szelektálhatják ki az OA-folyóiratokat, illetve az egyes folyóiratok OA-cikkeit az előfizetésből. Így az a helyzet alakulhat ki, hogy a kiadó ugyanannál a cikknél egyszer eladja a nyílt hozzáférés

6 A <http://www.sherpa.ac.uk/romeo/PaidOA.php> alapján (utolsó letöltés: 2015. VI. 3.).

jogát a szerzőnek, másszor pedig az immár ingyenesen hozzáférhető tartalmat az előfizetőnek. Ez főleg a közpénzből finanszírozott kutatásoknál releváns, ahol így háromszor is fizetnek ugyanazért a tartalomért: először a kutatásért, másodsor a nyílt hozzáférésért, harmadszor pedig az immár nyílt hozzáférésű cikket veszik meg a könyvtárak egy csomag részeként.

- Jelenleg a potenciális olvasóközönség nem minden szegmensének jelent gazdasági könnyebbséget, ha OA-cikkekből dolgozhat. A fejlett nyugati világban a kutatók nagy részének semmiféle költséget nem jelent a fontosabb tudományos folyóiratokhoz történő hozzáférés, ugyanis az ottani felsőoktatási és kutatási intézményekben teljesen természetes a nagy tudományos adatbázisokra szóló előfizetések megléte. Így ők igazából nem profitálnak semmit sem abból, ha egy, az általuk hozzáférhető előfizetős adatbázisból származó cikk nyílt hozzáférésűként is megjelenik. Sőt, a Web of Science vagy a Scopus adatbázisainak vagy az EBSCO rendszerében könnyen és testreszabhatóan működtethető keresési, exportálási, idézési, kereszthivatkozás-követési stb. funkcióknak köszönhetően sokkal időhatékonyabban tudnak szakirodalmat gyűjteni és olvasni, mint ha ugyanezt valamilyen internetes keresővel kellene végezniük, vagy a Google Scholar adatbázisának előszűretlen tételei közül kellene kiválogatniuk a ténylegesen használhatókat.

2.2. A probléma értékelése a bölcsészettudományok szempontjából

Az open access és az ingyenesség kapcsolata a bölcsészettudományok szempontjából különösen releváns, ugyanis a bölcsészettudományokról általában elmondható, hogy jóval kevésbé eszközigenyesek, mint a természet- vagy az élettudományok, s így a területen elérhető pályázatok, ösztöndíjak, állami támogatások vagy – állami intézmények esetében – az államilag meghatározott költségvetés összege jóval alacsonyabb. A bölcsészettudományokra jellemző továbbá, hogy sokkal kevesebb kapcsolatuk van a gazdasági szférával, mint a „hard” tudományoknak, hiszen jellemzően nincsenek közvetlenül és gyorsan monetarizálható eredményeik – amiből egyesek akár olyan szélsőséges következtetésekre juthatnak, hogy e tudományágaknak nincs gyakorlati használati értékük. Így értelemszerűen erre a területre nemcsak forrásokat nehéz szerezni, hanem a már meglévő szűkös források felhasználását is nagyon meg kell gondolni. A nagy kereskedelmi kiadók ugyanakkor általában nem tesznek különbséget az OA-díj meghatározása során aszerint, hogy a szóban forgó cikk eredményei például a molekuláris biológia avagy a zenetörténet területén relevánsak-e. Így a bölcsészettudományos területek sokkal érzékenyebbek lesznek. Sokszor az is kérdéses, hogy *de facto* van-e egy adott kutatónak kerete az OA-díj kifizetésére. Teljesen egyértelmű, hogy a fenti táblázatban bemutatott OA-díjakat még nyugati kutatók sem engedhetik meg maguknak rendszeresen.

De még ha nem is lennének ilyen gazdasági különbségek, akkor is kérdéses, hogy a bölcsészettudományos kutatások mennyit profitálhatnak a kutatási eredményeik nyílt hozzáférésűvé tételéből.

3. Tartalomalkotási és -fogyasztási sajátosságok a bölcsészettudományokban:

A közelmúlt empirikus kutatásainak eredményeinek áttekintése

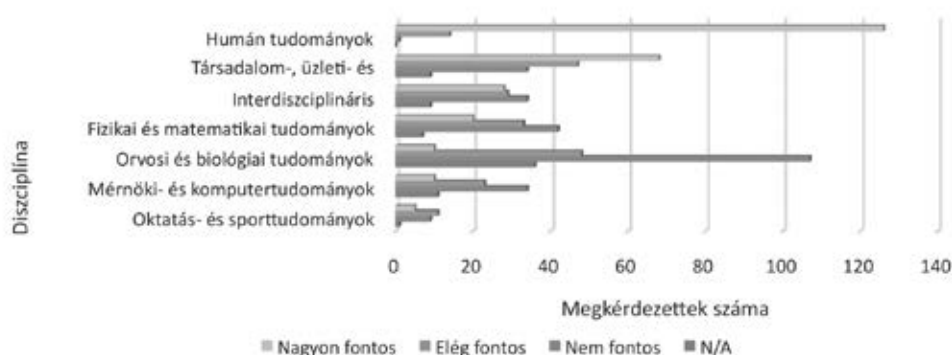
Ellentétben a „hard” tudományokkal, a bölcsészettudományok területén⁷ a legfontosabb tájékoztatói egységek közt a folyóiratcikkkel azonos, ha nem fontosabb szerepet kap a monográfia. Ez szinte semelyik más tudományterületen nincs így (még a társadalomtudományokban közelíti meg leginkább a monográfia jelentősége ezt a szintet). Ezért egy olyan OA-kutatásnak, amelynek fókuszában a bölcsészettudományok állnak, szükségszerűen ki kell térnie az OA-monográfiák helyzetének és lehetőségeinek kérdésére.

⁷ Itt is vannak természetesen aránytalanságok; nemzetközi szinten nézve például a logikában, az analitikus filozófiában és a régészetben jelenleg nagyobb szerepük van a folyóiratcikkeknek, mint például a történelem- vagy az irodalomtudományokban.

A digitális formátumú monográfiák felhasználása a bölcsészettudományokban sajátos. Az olvasók még mindig szívesen veszik a kezükbe a fizikai példányokat,⁸ és az elmélyült, elejétől-végig olvasásra is ezt a verziót használják. A digitális vagy digitalizált monográfiák ugyanakkor nagyon jól használhatóak számukra is, mert könnyű bennük meghatározott témákra vagy kulcsszavakra keresni. Túl ezen, a hozzáférés gyorsasága és a hozzáférhető anyagok megnövekedett száma kedvezően hat mind a kutatás gyorsaságára, mind a feltehető kutatási kérdések mélységére és összetettségére. Továbbá, ellentétben az összes többi tudományterülettel, jelenleg is kiugró arányban tartják fontosnak monográfiák írását, mint tudományos eredményeik közzétételének médiumát (lásd az 1. ábrát).

1. ábra⁹

Mennyire tartják a különböző tudományterületeken kutatók fontosnak a monográfiákat?

Ez azt is jelenti, hogy a folyóiratcikkek nyílt hozzáférésűvé tételével szemben – de legalábbis amellel – a bölcsészettudományokban az OA-monográfiák kérdése lenne az, ami különös figyelmet érdemel. A folyóiratokhoz képest a nyílt hozzáférésű monográfiák kiadása jóval később kezdődött, igaz, mára már minden jelentősebb kiadónak van monográfiák részére is OA-szolgáltatása. Ugyanez a helyzet a saját publikációs platformmal is. Míg az Open Journals System (a Public Knowledge Project nyílt szoftvere tudományos folyóiratok kiadásához és online menedzseléséhez) már 2001-től elérhető, és 2011-re már több, mint 11 ezer folyóiratot adtak ki rajta keresztül, addig az Open Monograph Press 1.1.1-es verziója csak 2014 decemberétől érhető el, és még nincs jelentősebb lefedettsége (Eve 2014). A nyílt hozzáférésű tudományos monográfiákról ennek megfelelően kevés kutatás készült, ezek közül kettőnek az eredményeiből ismertetünk részleteket.

A 2013-ban lezárult OAPEN NL projekt a 2011 júniusa és 2012 novembere közti időszakban vizsgálta az OA-monográfiák hatását; 9 kiadó 50 termékén keresztül követték ennek érdekében a monográfiák árát, eladási mutatóit és költségeit Hollandiában. Az OA-címekhez egy azonos méretű és hasonló témájú, de nem OA-könyvekből álló kontrollcsoportot rendeltek. Csak a gazdasági szempontból releváns eredményeket nézve az találták, hogy az OA-könyvek piacra kerülése nem befolyásolta szignifikánsan ($p = .771$) a kontrollcsoportba tartozó pár eladási statisztikáit. Az OA-könyvekből átlagosan 8,67 példányt adtak el a tesztidőszakban, míg a kontrollcsoportból átlagosan 8,35 példányt, az OA-könyvek előállítási költsége viszont átlagosan mindössze a fele volt a hagyományos, nyomtatott könyvekének (Ferwerda et al. 2013).

Az OAPEN UK projekt 2010 októberében kezdődött, és 2015 nyarán fog lezárulni. A projektben idáig két olyan felmérés (a továbbiakban OAPEN UK 1 és OAPEN UK 2) eredményei váltak nyilvánossá, amelyekben társadalom- és humántudományi területeken kutatókat kérdeztek meg a monográfiahasználati szokásaikról. Az első felmérést 2012 márciusa és májusa közt végezték. Kiadókon, tudományos társaságokon, könyvtárosokon, az online közösségi médián, illetve különböző hírleveleken keresztül 894 választ kaptak, ebből 690-et tudtak a végső elemzésnél felhasználni. A válaszadók 60 százaléka

⁸ Az érzelmi kötődés a fizikai példány olvasásához például egy olyan elem ebben a történetben, amely nemcsak a tudományos monográfiáknál, hanem általában a nyomtatott könyveknél is érvényes: az e-könyvek 2012-ben még mindig csak az összes könyveladás 20 százalékát tették ki az Egyesült Államokban, lásd http://rpp.ricoh-usa.com/images/uploads/Literature/whitepapers/IT-Strategies_FINAL.pdf, 16. old (utolsó letöltés: 2016. I. 20.).

⁹ Research Information Network (2009: 19) alapján.

a bölcsészettudományok, 38,8 százaléka a társadalomtudományok területéről került ki (a fennmaradó hányadnál ez a válasz hiányzott). Ezek alapján az eredmények nem feleltethetőek meg tisztán a bölcsészettudományos terület jellemzőinek. Ugyanakkor – tekintve, hogy a társadalomkutatások jelentős részét szintén a „soft” tudományok közé szokás sorolni, és hogy ilyen célzott kutatások nem állnak rendelkezésre – jelenleg ez a felmérés az egyik legmegfelelőbb a tanulmányban kijelölt célok megvalósításához. Az eredményekről elmondható, hogy elsősorban az Egyesült Királyságra érvényesek, a válaszok 82,3 százaléka az Egyesült Királyságból érkezett, ezért a régióspecifikus felmérések eredményei eltérőek is lehetnek. A megkérdezettek közt magas volt az OA-tudatosság; a válaszadók 53,8 százaléka tudja, hogy mi az OA, és 38,7 százalékuk válaszolta azt, hogy jól ismeri. Összességében tehát a válaszok inkább az OA-t ismerő, illetve jól ismerő, egyesült királyságbeli humán- és társadalomtudományos területeken kutató populáció helyzetét és preferenciáit fogják leírni.

A válaszokból kiderült, hogy az OA finanszírozási lehetőségeivel a kutatók nagy része nincsen tisztában. A humán tudományos területeken átlagosan minden negyedik kutató tudott csak valamilyen finanszírozási lehetőségről, de csak 13,5 százalék pályázott is a forrásokért (lásd a 2. ábrát); a társadalomtudományoknál még ennél is rosszabb arányokkal – 17,9 és 10,6 százalék (lásd a 3. ábrát) – találkozhatunk.

2. ábra

Források elérhetősége és használata OA-kiadáshoz: Humán tudományok¹⁰

3. ábra

Források elérhetősége és használata OA-kiadáshoz: Társadalomtudományok¹¹

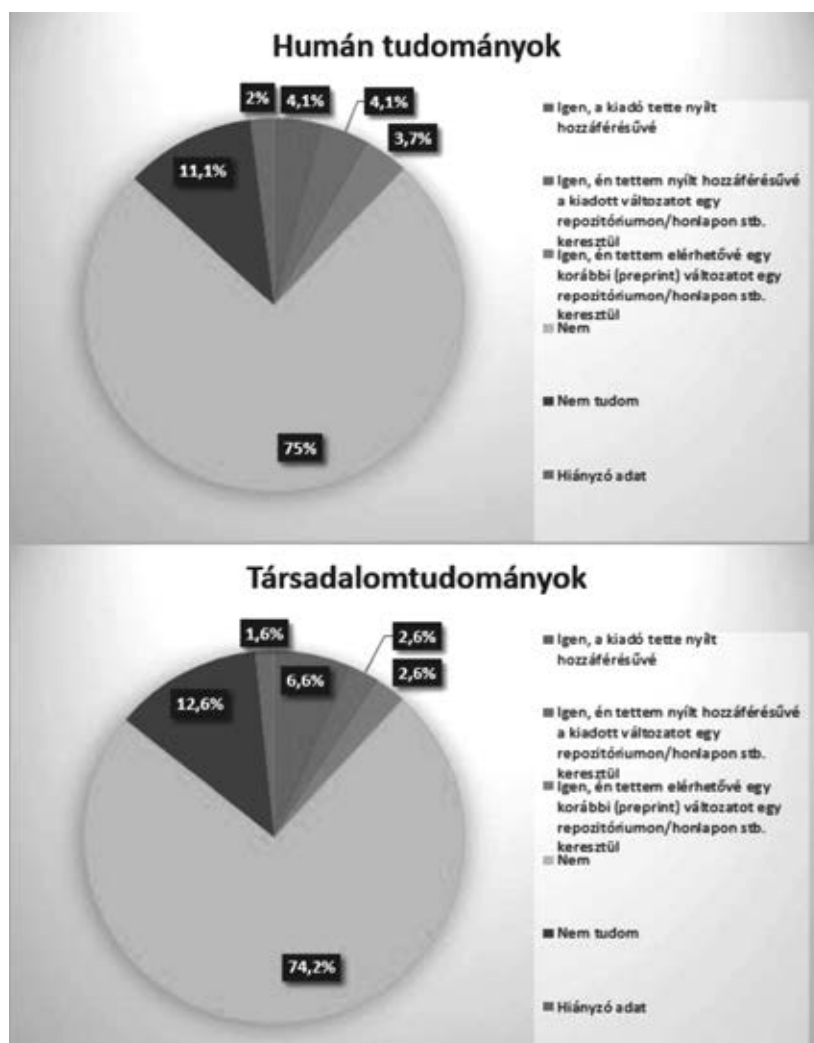
¹⁰ Az OAPEN-UK (2012: 29) alapján.

¹¹ Az OAPEN-UK (2012: 29) alapján.

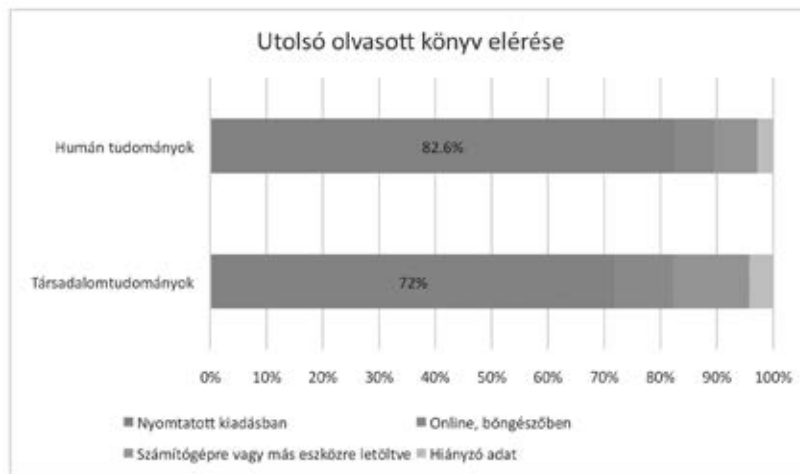
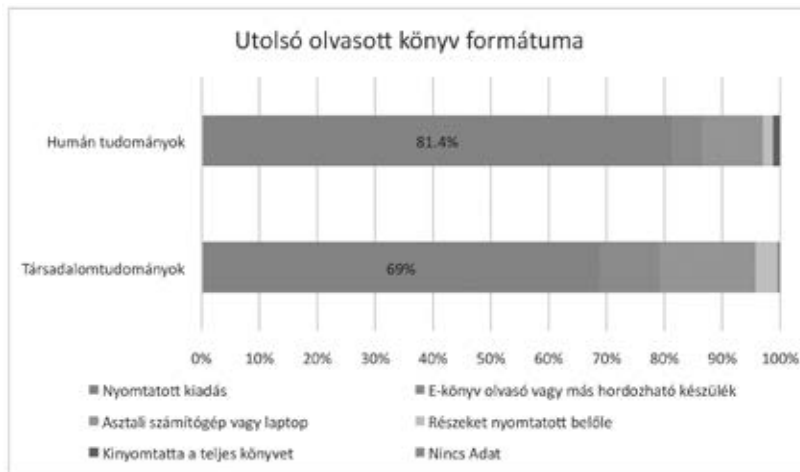
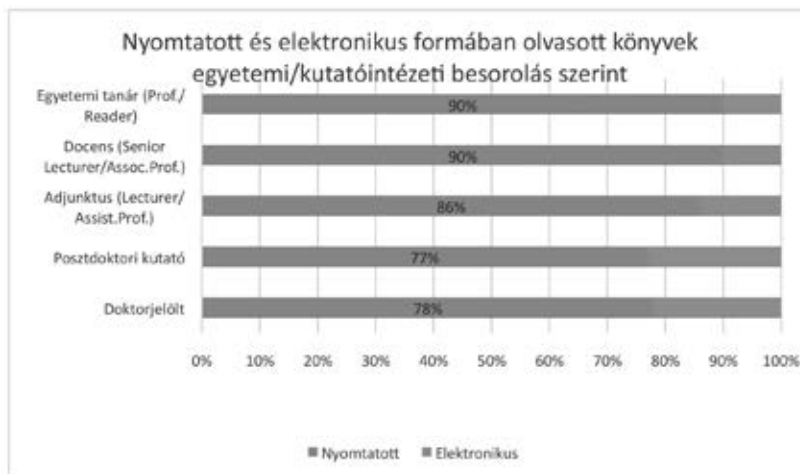
Azok aránya, akiknek volt már nyílt hozzáférésű OA-monográfiájuk, mindössze 11,9 százalék, ezek közül is 3,7 százalék nem az arany OA-úton történt, hanem a szerző tette elérhetővé a preprint változatot saját honlapján vagy egy repozitóriumban (zöld OA). Szembetűnő azoknak a kutatóknak az igen magas aránya (75 százalék a humán tudományokban, és nem sokkal kevesebb a társadalomtudományokban), akiknek még nincs nyílt hozzáférésű könyvük forgalomban (lásd a 4. ábrát).

4. ábra
OA-monográfiák a humán- és a társadalomtudományokban¹²

Szerzői oldalról nézve tehát az egyes kutatók portfóliójában a publikált monográfiák jellemzően nem nyílt hozzáférésűek. A kutatás a miértekre nem ad választ, azonban ha jobban megnézzük, megerősödik ama korábbi elgondolásunk, hogy igazából nincs igény a humántudományos területen az OA-könyvekre. Amikor az utolsó olvasott könyvről kérdezték a kutatókat, azt találták, hogy a humántudományos területen működők 82,6 százaléka esetében ezt hagyományos, nyomtatásban megjelent kiadásban érték el (a társadalomkutatóknál ez az arány 72 százalékos), nem pedig digitálisan (lásd az 5. ábrát). A valós olvasási aktus is hasonló arányokat tükröz, a bölcsészek 81,4 százaléka normál nyomtatott kiadványt olvasott (lásd a 6. ábrát).

¹² Az OAPEN-UK (2012: 30).

5. ábra¹³6. ábra¹⁴7. ábra¹⁵

13 Az OAPEN-UK (2012: 41) alapján.

14 Az OAPEN-UK (2012: 43) alapján.

15 Az OAPEN-UK (2014: 15) alapján.

Az OAPEN UK másik felmérését 2014 nyarán folytatták le, internetes kérdőíves megkereséses módszerrel (SurveyMonkey használatával). A kérdőívvel az OAPEN-UK 1-hez hasonlóan most is társadalom- és humántudományos területen kutatókat céloztak meg. Ez alkalommal kizárólag az Egyesült Királyságra koncentráltak, és 2231 választ dolgoztak fel. Ez a kutatás is azt az eredményt hozta, hogy a kutatók jobban szeretik a nyomtatott kiadást olvasni. Ugyan jelentős eltérések vannak a fiatalabb és az idősebb (illetve az akadémiai karrierjük elején és végén) járó kutatók preferenciái közt, még az OA szempontjából legkedvezőbb csoportban is nagyon alacsony, csupán 22–23 százalék azok aránya, akik a digitális változatot használnák elsősorban (lásd a 7. ábrát).

4. Döntéshatározó tényezők. A költségek és a tartalom minőségének alakulása a zöld és az arany OA esetében

Mindezek az eredmények azt mutatják, hogy az OA-hozzáférés megvásárlását a monográfiák esetében bölcsészettudományos területen érdemes mérlegelni, hiszen a felhasználók elsősorban úgyis a nyomtatott változatot fogják elolvasni. A kutatási folyamatok felgyorsításában, a kereshetőségben és az elérésben az OA-hozzáférés mindenképpen előnyös, azonban ezt a zöld OA, a szöveg repozitóriumban vagy saját honlapon történő közzététele ugyanúgy tudja biztosítani. Talán nem véletlen, hogy jelenleg alig néhány kiadó engedélyezi a monográfiák repozitóriumban való elhelyezését, ők is (mint például az Amsterdam University Press) csak két éves türelmi időszakot követően. Az arany OA árai könyvek esetében még a folyóiratcikkekénél is magasabbak: 2450 dollár/fejezet a de Gruyternél, 640 font/fejezet az InTechnél, 5900 font a Manchester University Press-nél könyvenként legfeljebb 80 000 szóig; továbbá 11 000 font a Palgravenél és 15 000 euró a Springernél, könyvenként (Eve 2014).

Azok az extraszolgáltatások, amelyeket a kiadó az OA biztosításáért nyújthat, nem feltétlenül állnak arányban azzal a különbséggel, amelyet a szerzői változat és a lektorált, gondozott szövegváltozat közti különbség indokol. Ezeket kompenzálhatja, hogy a kiadó – már csak a technológiában rejlő különbségek miatt is – más feltételekkel terjeszti és reklámozza a nyílt hozzáférésű kiadványt, mint a nyomtatottat; ezt azonban nem az OA-hozzáférés sajátosságai, hanem a digitális környezetben lévő lehetőségek indokolják. Monográfiák esetében az OA megvétele a kiadótól első ránézésre akkor érheti meg, ha a kiadó előnyösebb terjesztési és reklámozási feltételeket is tud kínálni a normál, fizetési fal mögött lévő digitális változathoz képest. Mindenesetre – még ha a kutatók vagy intézményeik ki is tudnák és hajlandóak is lennének kifizetni ezeket az összegeket – kétséges volna e pénzek hatékony felhasználása olyankor, amikor a zöld OA lehetősége is kihasználható.

Mivel a bölcsészettudományok finansziális helyzete – Magyarországon mindenképpen – jelenleg nem teszi lehetővé az arany OA lehetőségeinek kihasználását, ezekben a tudományágakban tulajdonképpen három reális lehetőség van a kutatási eredmények nyílt hozzáférésűvé tételéhez. Az egyik, hogy valamiképp jelentős kedvezményt vagy teljes felmentést kér és kap a kiadónál az OA-díj megfizetése alól (és emellett ugyanazokat a szolgáltatásokat kapja, mint az, aki a díjat megfizette). Ez a hagyományos, profitorientált kereskedelmi kiadónál nem működik, viszont néhány újabb, de már elismertséget szerzett, csak digitálisan publikáló kiadónál (például a PLoS-csoport) igen. A keresztszektet ilyenkor sajnos szűkíti, hogy még olyan folyóiratot is kell találni, amely profilját tekintve nem zárja ki a bölcsészettudományos eredmények közzétételét, vagy közös kutatásokat kell végeznie más diszciplínák kutatóival.

A másik lehetőség az, hogy olyan folyóiratokat keres, amelyek teljesen ingyenesen vagy minimális díjért biztosítják a cikkekhez való nyílt hozzáférést. Ilyenből kevés van, és általában az elismertségük sem túl magas, sőt ilyenkor külön figyelni kell arra – főleg a pályájuk elején járó, vagy a digitális környezetben nem otthonosan mozgó kutatóknak – hogy ne „ragadozó” folyóiratoknál kössenek ki a tanulmányaik.

A harmadik lehetőség az OA zöld útja: az eredmények repozitóriumi elhelyezése. Ez már csak azért is népszerű választás lehet, mert egyre több finanszírozó szervezet¹⁶ teszi a támogatás feltételévé azt, hogy a kutatási eredményeket repozitóriumokba töltsék fel (ahogyan itthon például ezt a közelmúltban megszüntetett OTKA-pályázatoknál is kikötötték, de általában is errefelé mutatnak az MTMT és a REAL körüli történések).

¹⁶ A finanszírozó által ez irányban támasztott követelményeket a Sherpa/Juliet adatbázis foglalja össze.

A zöld OA az esetek többségében reális alternatívája az arany OA-nak, azonban érdemes szem előtt tartani, hogy:

- Az arany úthoz képest a zöldnél nem mindig a végső szöveg az, amely nyíltan hozzáférhető. Néhány kiadó megengedi, hogy a nála publikált cikkeknek akár a kiadói változatát is el lehessen helyezni repozitóriumokban, de ez nem általános.¹⁷ A nagy kereskedelmi kiadók némelyike csak a legelső beküldött szerzői változat archiválását engedélyezi, mások a bírálókat utáni módosításokkal bővítettet is, de azt, amiben már a kiadó saját munkája van (például nyelvi vagy stilisztikai lektoráltatás, formázás, cikksablonba illesztés stb.) már nem. Ez probléma lehet olyankor, amikor a kutató anyanyelve és a cikk nyelve nem azonos, vagy amikor más hivatkozni szeretne a kutató munkájára, de csak a zöld utas változatát tudja beszerezni a munkának – ilyenkor a zöld OA akár torzulásokat is okozhat a szakirodalomban.
- Az arany úthoz képest a zöld késsedelemmel járhat, ha a kiadó meghatározott ideig embargó alatt tartja a cikket; vagyis – jellemzően egy-két éves időre – megtiltja a cikk nyilvánosan hozzáférhetővé tételét. Ennek az intézkedésnek a hiánya érzékenyen érintené a kiadó bevételeit, ezért sok helyütt alkalmazzák, ugyanakkor így a felhasználók meg vannak fosztva a legfrissebb eredmények nyílt elérésétől, a szerző pedig azoktól a lehetőségektől, amelyeket az biztosítana, hogy az ő munkája az adott témában a nyíltan elérhető legfrissebbek közé tartozik.

4.1. A minőség kérdése

Az OA zöld útja kapcsán látszik, hogy az ilyen cikkek minősége mindig az eredeti cikkétől függ, a legjobb esetben azt pontosan tükrözi, ugyanakkor sok esetben annál rosszabb lesz az információvesztés miatt. Az eleve nyílt hozzáférésüként megjelenő publikációk megítélése pedig ambivalens. Egyfelől a tudományterületek hagyományos, nagy tekintélyű, kiváló minőségűként észlelt folyóiratainál és általában az akadémiai reputációgazdaságban aranyvalutaként használt Web of Science folyóiratcikkekénél kifejezetten előnyös, ha a publikáció nyílt hozzáférésű. Ezek ugyanis azok a folyóiratok, amelyekből általában kikerül az olvasott és hivatkozott cikkek jelentős része,¹⁸ továbbá a szerzők így hasznosíthatják azokat az előnyöket, amelyekhez a folyóirat presztízsének és infrastruktúrájának élvezetéből származnak. Ugyanakkor a több évtizedes hagyománnyal nem rendelkező, kizárólag OA-megjelenésű folyóiratok, illetve a bennük publikált cikkek minőségének megítélése általában rosszabb, mint a hagyományosan, nyomtatásban publikált folyóiratoké. Igaz, hogy kutatások kimutatták: az OA-cikkek átlagosan több hivatkozást kapnak, mint a nem nyílt hozzáférésű társaik,¹⁹ és ez a H-index és a teljes citációs szám növelésén keresztül hozzájárulhat a kutató státusának növeléséhez. Az OA-folyóiratok többsége viszont nem rendelkezik impaktfaktorról (IF), ami – túl azon, hogy a rossz gyakorlatnak köszönhetően helyenként a cikk értékmérőjeként tekintenek rá – fontos a cikk hatása és benne publikáló kutató előmenetele szempontjából. Sőt, erre eleve kevésnek van egyáltalán esélye; mivel IF-et csak a Thomson Reuters (TR) adatbázisaiban szereplő folyóiratok kaphatnak, és ezek is csak akkor, ha más TR-adatbázisban lévő folyóiratban megjelent cikkben hivatkoznak egy abban publikált cikkre. A jelenleg (2015 júniusában) a Web of Science-ben szereplő OA-folyóiratok száma 794.²⁰ Ehhez képest összesen 17066 TR-indexált folyóirat van,²¹ vagyis a tisztán nyílt hozzáférésű folyóiratok annak mindössze néhány százalékát alkotják.

17 A Sherpa/Romeo adatbázisában jelölik, hogy a kiadó melyik változatot engedi elhelyezni, ott tehát lehet előre tájékozódni.

18 Mivel a folyóiratok és a publikált tanulmányok száma folyamatosan nő, a kutatóknak viszont véges ideje van olvasásra, ezért mindenképpen szelektálnia kell az elolvasandók között. A szakterület vagy részterület legismertebb folyóiratai mellett leginkább akkor tud mást is elolvasni, ha témaspecifikusan keres, a nagy indexáló adatbázisok pedig már egyfajta minőségi előszűrést elvégeznek azzal, hogy alaposan megválogatják, milyen folyóiratokat vesznek be a tételeik közé. Ez azt a helyzetet eredményezi, hogy a fizetős adatbázisokhoz rendszeresen és problémamentesen hozzáférő kutatók – a jelentős tudománytermelő központok kutatói általában ide tartoznak – nem fogják sem olvasni, sem keresni az új OA-folyóiratokat (Kóczy 2014).

19 Ennek tárgyalására itt nem térhetünk ki, de jelezzük, hogy a 2000-es évektől kezdődően számos tanulmány született annak kutatása során, hogy miként befolyásolja a nyílt hozzáférés a nyílt hozzáférésűvé tett cikkekre eső hivatkozások számát. Ezek áttekintésére már külön metaelemzések születtek (Swan 2010, Wagner 2010, The OpCit Project 2012), amelyek nyomán szinte kétséget kizárólag megállapítható, hogy valamilyen mértékű pozitív hatása van az OA-nak. Mindazonáltal a hatás mértéke még vitatott, és kiemelendő, hogy a tanulmányok jelentős része nem eleve arany OA-ként született cikkekkel foglalkozott, hanem olyan zöldutas cikkekkel, amelyek a nyílt hozzáférésűvé tételt megelőzően vagy azzal párhuzamosan előfizetéses/fizetési falas rendszerű folyóiratokban jelentek meg.

20 Lásd <http://science.thomsonreuters.com/cgi-bin/linksj/opensearch.cgi> (utolsó letöltés: 2015. VI. 3.).

21 Lásd <http://ip-science.thomsonreuters.com/mjl> (utolsó letöltés: 2015. VI. 3.).

4.2. Az OA-folyóiratok minőségszignifikáns jellemzői

Először is azt szükséges tisztázni, hogy egy OA-kiadvány minőségét különböző tudományterületeken nem feltétlenül ugyanazok az indikátorok jelzik. A bölcsészettudományok területén például az impaktfaktornak sokkal kisebb a jelentősége, mint a természettudományokban; közmegegyezéses alapon nem is szokták a folyóirat minőségének megítéléséhez használni, ahogyan a hivatkozásokat sem az egyes cikkek esetében. Ez utóbbinak az az oka, hogy a citációs szám a humántudományoknál jóval alacsonyabb és koncentráltabb, mint más tudományokban: 2005-ben az összes megjelent humántudományos cikk 0,5 százalékára adták le a hivatkozások 20 százalékát, és 7,2 százalékára a hivatkozások 80 százalékát. A Web of Science-ben szereplő, öt éven belül legalább egy hivatkozást²² kapott cikkek vizsgálata pedig azt mutatta, hogy a humántudományos területeken megjelent cikkek átlagosan mintegy 80 százalékát egyáltalán nem idézték 1975 és 2002 közt (lásd Larivière et al. 2009: 859, különösen Fig. 1.), és erre később is kevés az esély – a késlekedő elismerés jelensége létezik, de statisztikailag nem számottevő a részesedése (Glänzel 2009: 2).

Mindezek azt mutatják, hogy a humántudományos területeken nem lehet megítélni a tudományos teljesítményt a cikkekre kapott hivatkozások száma alapján. Tehát az OA leggyakrabban „konkrét haszonként” hangoztatott előnye, az idézettség növekedése először is egyáltalán nem biztos, hogy érdemben jelentkezne ezen a tudományterületen, mert eleve csak a cikkek egy kis részét szokták idézni az eddigi gyakorlat szerint (a második legalacsonyabb értékekkel rendelkező tudományterületen, a társadalomtudományokén 2002-ben már a cikkek 68 százalékának volt legalább egy hivatkozása, az orvostudományoknál ez az arány 87 százalék).

Emellett az idézettségnek – éppen e humántudományos sajátosság miatt – nincs olyan nagy szerepe a bölcsészkarrier során, ami azt jelenti, hogy nem lesz rá nagy a kereslet a szerzők részéről, mert a citáció jelentette szimbolikus tőkét nem tudják sem gazdasági, sem további szimbolikus előnyökre konvertálni. Éppen ezért egy cikk minősége szempontjából sem lesz releváns az, hogy hány hivatkozást kapott. Hogy ez érthető legyen, először is azt kell tisztázni, hogy a minőség itt nemcsak a tudományos színvonalat jelenti, hanem azt is, hogy egy adott publikáció mennyire hasznos a szerző számára. A publikációk ugyanis praktikus szempontból egyszerre viselkednek áru- és termelőtőkeként: áruk abból a szempontból, hogy hasznosak lehetnek mások számára, egyúttal pedig értéket képviselnek a piacra lépő szerzők számára is. A kézirat formájában megtermelt eredményeket a szerzők a tudományos közlemények elsődleges piacán kínálják fel eladásra a piaci szereplőknek, amiért fizetségüket a kiadótól szinte kivétel nélkül szimbolikus javak formájában kapják meg. Ráadásul ezek ritkán jelentenek többet annak pusztán tényénél, hogy adott írásuk X kiadónál vagy Y kiadványban jelent meg; tehát az összes szimbolikus értéket a kiadvány hordozza azáltal, hogy mennyire tud hozzájárulni ahhoz, hogy más kutatók az adott tanulmányt elolvassák. A szerzőnek ez a modell anyagilag elsősorban azért éri meg, mert a tanulmánya a publikációt követően termelőtőkeként viselkedik. Egyfelől a publikálással nyert szimbolikus javakat úgy kísérheti meg (állások, felkérések, tisztségek, pályázatok, ösztöndíjak stb. formájában) pénzre váltani, hogy egy sikeres konverzió után a publikáció nem cserél gazdát, hanem ismételten felhasználható. Vagyis egy kutató a publikációs listája minden olyan tételét felhasználhatja egy későbbi konverziónál, amelyet egyszer már sikeresen felhasznált más konverzióknál, tehát a publikáció a kutató számára egyéb, a rendszerből megszerezhető javak kitermelésének eszköze. Másfelől a publikáció akkor is termelhet értéket a kutató számára, ha azzal ő a továbbiakban semmit nem csinál, de más kutatók fogyasztják és felhasználják saját áruik megtermeléséhez; a rendszerben ugyanis az adott publikációra tett külső hivatkozások a hivatkozott publikáció szerzője számára külön, szimbolikus értékkel rendelkező javakként jelentkezik, amelyeket azután ugyanúgy ciklikus jelleggel tud más javakká konvertálni, mint a meglévő publikációit. Ezért a hivatkozások és általában a tudományos eredmények utóhatása a szerzőjük (és rajtuk keresztül áttételesen intézményük) birtokában lévő tőke kamatainak minősíthetőek (Tóth 2014: 25). Ezek a hivatkozásból termelhető kamatok nagyon jól működnek más tudományterületeken, de a humántudományokban pont nem – ugyan a vizsgált időszak óta már több mint egy évtized eltelt, de érdemes megfigyelni, hogy mindegyik tudományágban 1900-tól kezdve a legalább egy hivatkozást kapott cikkek részaránya növekvő tendenciát mutatott, míg a humántudományokban 1975 és 2002 közt valamelyest még csökkent is (Larivière et al. 2009: 859).

22 Az ugyanebben az adatbázisban szereplő hivatkozásokkal számolva.

Egy OA-folyóirat minőségszignifikáns jellemzői közt tehát a bölcsészettudományok területén nem fog szerepelni, hogy a benne közölt cikkek hány hivatkozást kaptak, és ezzel az OA egyik nagy előnyének az ezen a területen dolgozók nem fogják használni. Mivel egyelőre hiányoznak a célzott empirikus kutatások, most nem tudunk azzal foglalkozni, hogy speciálisan bölcsészszempontból milyen minőségbeli előnyökkel járnak az OA-publikációk. Jelenleg csak annyit tudunk biztosan mondani, hogy az idézettséget – ami más tudományágakban fontos, és az OA-hozzáférés erre gyakorolt pozitív hatása elfogadott és lényegében bizonyított – csak nagyon szerény előnynek lehet elkönyvelni ezen a területen. Arról viszont tudunk beszélni, hogy általában hogyan lehet megítélni egy OA-folyóirat minőségét olyan tulajdonságok alapján, amelyek a bölcsészettudományok területén is relevánsak.

Korábbi szerzők az OA-folyóiratok megítélése során megkülönböztetik egymástól egy folyóirat megbecsültségét (presztízsét) és minőségét (Suber 2008, Eve 2014); a kettő nem mindig egyezik meg egymással. Az OA-folyóiratokban közölt cikkek minősége és a folyóirat szerkesztési gyakorlata, a szerzőknek nyújtott szolgáltatásai stb. lehetnek kiválóak; ha a folyóirat megbecsültsége alacsony, ugyanannyit fog számítani bármely társadalmi interakcióban (ide értve a pályázatok, ösztöndíjak elnyerését, az előléptetéseket, a meghívásokat stb.), mint egy alacsony minőségű és alacsony presztízsű folyóiratcikké. Ugyanez természetesen fordítva is igaz. A presztízsalapú ítéleteknek egy folyóirat minőségéről természetesen megvan a maguk létjogosultsága. Egy folyóirat presztízse nem független a minőségétől, ugyanakkor jellemző rá, hogy inkább egy hosszabb, múltbéli állapotot tükröz, és csak lassan módosul, lassabban, mint ahogy a folyóirat minősége változhat. Ezen túl a presztízsalapú megítélésnek időgazdálkodási okai is vannak, hiszen megspórolja az értékelő számára a folyóirat vagy a cikk részletes vizsgálatát. Egy nyílt hozzáférésű folyóirat esetében azonban éppen ennek ellentéte volna indokolt. Az ilyen alkalmankénti folyamatos kiértékelésekre azért is volna nagy szükség, hogy a kutatók ne idegenkedjenek eleve a nyílt hozzáférésű folyóiratokban történő publikációktól. A kiértékelés során az alábbi indikátorok figyelembe vételét javasolja az egyesült államokbeli Grand Valley State University könyvtára (Beaubien & Eckard 2014):

Pozitív indikátorok:

- A folyóirat profilja jól meghatározott és egyértelműen kijelölt.
- A folyóirat elsősorban tudományos célközönségnek íródott.
- A szerkesztő(k) és a szerkesztőbizottsági tagok területük elismert szakemberei.
- A folyóiratot egy elismert tudós társaság vagy akadémiai/felsőoktatási intézmény adja ki vagy szponzorálja.
- A cikkek összhangban vannak a folyóirat profiljával, és megütik az elvárható szakmai színvonalat.
- Ha van publikációs díj, akkor az könnyen megtalálható módon fel van tüntetve a folyóirat honlapján.
- A cikkek rendelkeznek digitális objektum azonosítóval (Digital Object Identifier; DOI, doi-szám) .
- A folyóirat egyértelműen és cikkszinten jelöli a felhasználási és újrafelhasználási jogokat (mint például a Creative Commons CC-BY licenz).
- A folyóiratnak van ISSN-száma.
- A kiadó tagja az OASPA-nak, illetve regisztrálva van a DOAJ-ban és az Ulrichsweben vagy más speciális indexekben/adatbázisokban.

Negatív indikátorok:²³

- A folyóirat honlapja nehezen található meg vagy azonosítható be.
- A kiadó nem közöl magáról információkat.
- A kiadó erőszakos közvetlen értékesítést folytat („spammel”), vagy egyéb erőszakos hirdetési technikákat alkalmaz.
- Nem érhető el szerzői útmutató a honlapon.
- Nem érhető el vagy nem egyértelmű a honlapon a szakértői bírálatokkal vagy a copyrighttal kapcsolatos információ.

²³ A negatív indikátorok külön kezelendők a Beall-lista ragadozó folyóiratok azonosítására szolgáló kritériumaitól (Beall 2015), noha nyilván ezek csoportos megléte adott esetben az egész kiértékelést okafogyottá teheti.

- A folyóirat profiljának leírása hiányzik, illetve különösen homályos.
- Egy számon belül több cikknek ugyanaz az első szerzője.
- A kiadónak negatív a megítélése (dokumentált esetek például a Chronicle of Higher Education honlapon vagy a levelezőlistákon találhatók).

Az egyedi, valóban a tartalom alapuló, gondos olvasást követő megítélés tehát nemcsak a cikkek tartalmának megítélése során lenne ajánlott, hanem alkalmazandó volna a publikációs felület kiválasztása során is. Ezzel szemben a jelenlegi, túladministrált gyakorlat inkább a presztízs figyelembevételének kedvez, azt rögzíti különböző kategóriákba és folyóiratlistákba, illetve tudományometriai mutatókba.

5. Összefoglalás

A tanulmányban az OA előnyeit és hátrányait a bölcsészettudományokban két szempontból; a felmerülő költségek és az OA-kiadványok minősége szempontjából értékeltük. Miután az OA definícióit és a tudományos közlés jelenlegi sürgető kihívásait megvizsgálva azonosítottuk a fenti két analitikus szempontot, először is ismertettük a tudományos kutatási eredményekhez való megfelelő felhasználói hozzáférés problémáit. Az 1990-es évek második felétől lényegében napjainkig tartó folyóiratválság során a folyóiratokban közölt tudományos eredményekhez való hozzáférés költségei rendkívüli módon megemelkedtek. Noha ez általánosságban hátrányosan érinti a tudományok művelőit és magát a tudományos mezőt is, és az OA-mozgalom is lényegében e probléma megoldását célozta meg, legalább két területen relatíve enyhébb a válság hatása: a fejlett nyugati országok kutatói közt, akiknél az intézményi infrastruktúra – ha kisebb kényelmetlenségekkel is – biztosítja a friss és számukra releváns eredményekhez való hozzáférést, valamint azokban a diszciplínákban, amelyekben a tudománytermelés és -fogyasztás nem folyóiratcikk-centrikus, hanem a rendszerben megtalálhatók azok hasonló vagy akár fajsúlyosabb alternatívái. Ilyen általában a bölcsészettudományok területe, ahol a folyóiratok helyett vagy mellett az OA elsősorban a monográfiáknál lenne érdekes. A nyílt hozzáférésű monográfiák ugyanakkor még messze nem olyan elterjedtek, mint a folyóiratok, és nincs az utóbbihoz mérhető infrastrukturális támogatásuk sem. Ezen felül a közelmúltban végzett Egyesült Királyság-beli vizsgálatok kimutatták, hogy a bölcsészeti és társadalomkutatások területén működő szakemberek jellemzően nem OA-elektronikus formátumban jelentetik meg könyveiket, és nem is olvasnak OA-hozzáférésű monográfiákat. Ezzel szemben és mindkét esetben elsősorban (> 80%) a hagyományos, nyomtatott formában megjelenő könyveket preferálják; az OA tehát ezen a területen relatíve gyengébben hasznosul.

A másik fontos szempont, amelyben az OA előnye a hagyományos kiadványokhoz képest szembetűnő, a nyílt hozzáférésű tudományos publikációkra tett hivatkozások relatíve magas száma. Noha a hivatkozások a legtöbb szakterületen újrafelhasználható tudományos tőkeként viselkednek, és jó hatással segítik az oktatói/kutatói pénzek, tisztségek és pozíciók megszerzését, a humántudományokban ez kevésbé érvényes, egyfelől az eltérő kutatói kultúra miatt, másfelől pedig azért, mert a citációk száma eleve alacsony a „hard” tudományokban megszokotthoz képest, és így nem nyújt megbízható összehasonlítási alapot. Az OA ezen előnyének tehát a bölcsészettudományokban kicsi a jelentősége, és mivel az OA költségei jóformán ugyanakkorák a különböző szakterületeken, a bölcsészek számára az OA-val megszerezhető előnyök ár-érték-aránya nem túl kedvező. Mindez – kiegészítve annak tényével, hogy a bölcsészettudományos területek például az orvosi vagy a mérnöki tudományokhoz képest és abszolút mértékben is forráshiányosak, és összességében jóval kevesebb anyagi támogatást tudnak szerezni – a tudástermelő szemszögéből nézve komolyan megkérdőjelezi az OA bizonyos típusainak bölcsészettudományos létjogosultságát. Jelenleg úgy tűnik, hogy hazai körülmények közt az arany OA ezeken a területeken és a nemzetközi szintű kiadványok díjszabásait nézve gazdaságtalan és fenntarthatatlan a kutató vagy intézménye részéről. Noha vannak kockázatai, a zöld OA, illetve az elengedett díjú arany OA az, amivel ő maga irreális terhek magára vétele nélkül hozzá tud járulni a kutatási eredmények jobb disszeminációjához. Ezek jó kihasználása ugyanakkor összetett, eddig nem feltétlen meglévő kompetenciákat, a tudományos közlés adott helyzetére érvényes jogi szabályozásának, feltételeinek ismeretét igényli, valamint azt, hogy tudatosan keresse vagy teremtsen meg publikációs nyílt hozzáférésűvé tételének a lehetőségeit anélkül, hogy ez tudományos közleményei színvonalának kárára menjen.

Irodalom

- Association of Research Libraries (2012): *Association of Research Libraries Statistics, 1986–2011*, <http://www.arl.org/storage/documents/monograph-serial-costs.pdf> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- Beall, Jeffrey (2015): *Criteria for Determining Predatory Open-Access Publishers*. 3rd Edition, <https://scholarlyoa.files.wordpress.com/2015/01/criteria-2015.pdf> (utolsó letöltés: 2015. V. 28.).
- Beaubien, Sarah & Max Eckard (2014): Addressing Faculty Publishing Concerns with Open Access Journal Quality Indicators. *Journal of Librarianship and Scholarly Communication*, vol. 2, no. 2, eP 1133.
- Berlini Nyilatkozat a tudomány nyílt eléréséről (2003): <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/80321/Berlini-Nyilatkozat.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- Bethesda Statement on Open Access Publishing (2003): <http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/bethesda.htm> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- Budapest Open Access Initiative (2002): <http://www.budapestopenaccessinitiative.org/read> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- Ferwerda, Eelco & Ronald Snijder & Janneke Adema (2013): *A project exploring Open Access monograph publishing in the Netherlands: Final Report*, <http://www.oapen.nl/images/attachments/article/58/OAPEN-NL-final-report.pdf> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- Eve, Martin Paul (2014): *Open Access and the Humanities: Contexts, Controversies and the Future*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harnad, Stevan (1994): *Overture: A Subversive Proposal*, <http://eprints.soton.ac.uk/253351/1/subversive.pdf> (utolsó letöltés: 2016. I. 20.).
- Okerson & James J. O'Donnell (eds.): *Scholarly Journals at the Crossroads: A Subversive Proposal for Electronic Publishing*, <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015034923758;view=1up;seq=13> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- Kóczy Á. László (2014): A publikálás folyamata és az Open Access dilemmái a közgazdaság-tudományban. *Könyv és Nevelés*, 16. évf., 1. sz., 8–20. o., http://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_nevelés/a_publikálás_folyamata_es_az_open_acces_dilemmái_a_közgazdaságtudományban (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- Larivière, Vincent & Yves Gingras & Éric Archambault (2009): The decline in the concentration of citations, 1900–2007, *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, vol. 60, no. 4, pp. 858–862.
- OAPEN-UK (2012): *HSS Researcher Survey Results*, <http://oapen-uk.jiscebooks.org/files/2012/07/OAPENUK-Researcher-Survey-Results.pdf> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- OAPEN-UK (2014): *Researcher Survey 2014*, <http://oapen-uk.jiscebooks.org/files/2012/02/OAPEN-UK-researcher-survey-final.pdf> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- Research Information Network (2009): *Communicating knowledge: How and why UK researchers publish and disseminate their findings*, <http://www.rin.ac.uk/system/files/attachments/Communicating-knowledge-report.pdf> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- Suber, Peter (2008): Thinking about Prestige, Quality, and Open Access. *SPARC Open Access Newsletter*, issue #125, <http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/newsletter/09-02-08.htm> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- Swan, Alma (2010): *The Open Access citation advantage: Studies and results to date. Key Perspectives Report*, <http://eprints.ecs.soton.ac.uk/18516> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- The OpCit Project (2012): *Open Citation (OPCIT) Project*, <http://opcit.eprints.org> (utolsó letöltés: 2015. VI. 1.).
- Teixeira da Silva, Jaime A. (2014): *Global Science Books: A Tale from the Cuckoo's Nest. How Predatory Open Access Publishing Can Influence the Metrics of a Traditional Scholarly Publisher*. *KOME – An International Journal of Pure Communication Inquiry*, vol. 2, no. 2, pp. 73–81.
- Tóth János (2014): Szimulakratív szignifikáció és szimulakratív szinterek – egy deviáns publikációs gyakorlat vizsgálata. *Információs Társadalom*, 14. évf., 2. sz., 24–44. o.
- Wagner, Ben A. (2010): *Open Access Citation Advantage: An Annotated Bibliography*. *Issues in Science and Technology Librarianship* 60.
- Wolfgang, Glänzel (2009): A tudománymetria hét mítosza – költészet és valóság. *Magyar Tudomány*, augusztus, 954–965. o., <http://www.matud.iif.hu/2009/09aug/09.htm> (utolsó letöltés: 2015. VI. 23.).

Tóth János a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskolájának doktorjelöltje. Főbb érdeklődési területei közé tartozik a kommunikációs folyamatok modellezése, a globalizációfilozófia és a digitális média; disszertációjának fókuszja a világalkotó kommunikációmódellekhez felhasznált teoretikus tudásanyag diverzitásának növelése. 2012-től megbízott óraadó a Károli Gáspár Református Egyetemen, ahol egyebek között kommunikációs technológiákat és digitális újságírást oktat. 2016-tól a Kodolányi János Főiskola Kulturális, Kommunikáció- és Médiatudományi Intézetének adjunktusa. Elérhetőség: tothjanj@gmail.com